

İNSAN DOĞASI
SOSYAL DÜZEN
& DEĞİŞİM

DAVID HUME'UN SOSYAL
VE SİYASAL FELSEFESİ

Melih Yürüşen

LIBERTE

Yürüşen, Meilh

İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim:

David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi

ISBN 13: 978-975-6201-80-0

Liberte Yayınları® / 175

1. Baskı: Kasım 2013

© 2013, Liberte Yayınları®

Yayına Hazırlayan: Selçuk Durgut

Sayfa Düzeni: Liberte Yayınları

Kapak Tasarımı: Muhsin Doğan

Montaj: Merkez Repro

Baskı: Tarcan Matbaası

Adres: Zübeyde Hanım Mah. Samyeli Sok. No: 15, İskitler, Ankara

Telefon: (312) 384 34 35-36 | Faks: (312) 384 34 37

Sertifika No: 25744

LiBeRtE

liberteyayin grubu

Adres: GMK Bulvarı No: 108/16, 06570 Maltepe, Ankara

Telefon: (312) 230 87 03 | Faks: (312) 230 80 03

Web: www.liberte.com.tr | E-mail: info@liberte.com.tr

Sertifika No: 16438

Liberte Yayınları® Liberte Yayın Grubu'nun tescilli bir markasıdır.

Melih Yürüşen

20 Eylül 1960 tarihinde İzmir'de doğdu. 1984-1990 yılları arasında Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi Yayın Kurulu'nda yer aldı. Bu dönem içinde, *Yeni Gündem* dergisinde Türkiye'yi 12 Eylül'e götüren ideolojik kamplaşmanın ideo-politik düzlemdeki taraflarının eleştirel bir yorumuyla ve ona, *Hürriyet-Gösteri* dergisinin açtığı üniversiteler arası deneme yarışmasında birincilik ödülünü kazandıran bir yazıyla başladığı yazma etkinliğini sürdürdü.

Larousse'taki görevini tâkiben tamamladığı lisansüstü çalışmasıyla birlikte liberal düşünce geleneği ve bu geleneğin temel kavramları ve problematikleri üzerinde odaklandı. On iki yılı aşkın bir süredir editörlük, metin, yayın ve siyaset danışmanlığı işlerini yürütürken, liberal teorinin başta çeşitlilik, çoğulluk, hoşgörü ve tarafsız devlet olmak üzere ilgilendiği temel kavramlarını ve problematiklerini siyaset pratiğiyle ilişkilendiren çok sayıda makale ve dergi-gazete yorumu kaleme aldı. Kitap çalışmaları ve çeviriler yaptı.

Melih Yürüşen'in belli başlı kitap ve tercüme çalışmaları arasında *Liberal Bir Değer Olarak Ahlâkî ve Siyasî Hoşgörü* (YKY-Cogito, 1996); *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, John Locke (çeviri, 4. Baskı 2004 Liberte Yayınları); *Hasret ve Miras: Mektuplarla Prangasız bir Türkiye Mücadelesi* (editör LDT yayınları, 1997), *Bu Ümit Hayâl Değil: Suha Mermerci ile Zor Sorunların Kolay Çözümleri Üstüne* (LDT Yayınları, 1998); *Çeşitlilikten Özgürlüğe: Çokkültürlülük ve Liberalizm* (LDT Yayınları, 1998); *7 Adımda Sigarasız Hayat* (çeviri, Phoenix Yayınevi, 2001) bulunmaktadır. Ayrıca Atilla Yayla ile birlikte yaptıkları *Refah Partisi Üzerine Bir Araştırma* başlıklı çalışma ilgili kurum, Konrad Adenauer Vakfı tarafından *Die Türkische Wohlfahrtspartei* (1997) adıyla Almancaya tercüme ettirilmiştir. Son olarak *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce'nin Liberalizm* başlıklı 7. cildine Mehmet Mermerci üstüne yazdığı bir yazıyla (İletişim Yayınları, 2005) katkıda bulunmuştur.

ÖZET İÇİNDEKİLER

- 1** GİRİŞ
- 2** HUME'U ŞEKİLLENDİREN BAĞLAMLAR VE TARİHSEL ARKA PLÂN
- 3** MEDENÎ BİR SOSYAL DÜZEN İÇİN İNSAN DOĞASININ BİLGİSİ
- 4** HUME'UN AHLÂK VE SİYASET FELSEFESİNİN TEMEL ÇERÇEVESİ
- 5** HUME'UN SİYASET TEORİSİNİN VE FELSEFÎ POLİTİKASININ TEMEL UNSURLARI
- 6** SONUÇ

İÇİNDEKİLER

Takdim	15
Önsöz	19

1 Giriş	27
A. Hume'un Önemi	30
B. Hume'un İnsan-bilimi ve Aydınlanma	37
C. Hume: Liberal veya Muhafazakâr?	44
D. Hume'da Dört Temel Teorik Unsur: Ampirizm, Natüralizm, Faydacılık ve Erdem Teorisi	49
E. Çalışmanın Genel Şeması	57

2 Hume'u Şekillendiren Bağlamlar ve Tarihsel Arka Plân	69
A. Sosyo-Kültürel Bağlam: İskoçya ve İskoç Aydınlanma Çevresi	69
B. Sosyo-İktisadî ve Politik Bağlam: İngiltere	78
1. Hume Eleştirileri ve İngiltere Sosyo-İktisadî Bağlamı	92

2. Hume'un Felsefî Tarihî, İngiltere ve Tory Hume Tasavvuru	98
C. Sonuçlar	102

3 Medenî Bir Sosyal Düzen için İnsan Doğasının Bilgisi 107

A. Hume'un İnsan-Bilimi	107
B. Hume'un Anti-Rasyonalist Bilgi ve Eylem Mekanizması	111
C. Hume'un Ampirist Bilgi Mekanizması	121
D. Hume'un Bilgi Mekanizmasının Materyali: İzlenimler ve İdeler	124
1. Benzerlik İlkesi	133
2. Zamanda ve Yerde Bitişiklik İlkesi	135
3. Nedensellik İlkesi ve Nedenselliğin Önemi	136
4. Sonuçlar	139
E. Hume'un Tutkular Merkezli İnsan Eylemliliği Teorisi	149
1. Tutkular Teorisi: Tarihsel Arka Plân	152
2. Hume'da Epikürosçu Etkiler	160
3. Tutkuların Kökeni	166
4. Tutkular, İnsan Eylemliliği ve Akıl	169
5. Hume'un Tutkular Tasnifi	175
6. Aslî Dolaylı Tutkular ve Haz ve Acı Mekanizması: Gurur ve Kendini Küçük Görme, Sevgi ve Nefret	177
a. Gururun ve Kendini Küçük Görmenin Nedenleri ve Koşulları	184
b. Gurur, Mülkiyet ve Sosyallik	188
7. Doğrudan Tutkular	195
8. Sâkin ve Şiddetli Tutkular	200

a. Sâkin ve Şiddetli Tutkular ve Sosyal ve Siyasî Etkileri	203
i. Bilgelik ve Uzak Görüşlülük	204
ii. Mutluluk	206
iii. Ahlâk	208
iv. Politika	212
v. Din	215
9. Sempati, Sosyallik Yatkınlığı, İnsanlık	222
a. Sempati ve Sosyallik	224
b. Sempatinin İşleyişi ve Sosyallik	227
c. Sempati ve İnsan Eylemliliği	231
d. Sempatinin Koşulları, Benzerlik ve Sosyallik	235
10. Sevgi, Saygı ve Sosyal İlişkiler	240
a. Sevginin Koşulları	242
b. Sevginin Kökeni ve Sevgiye Dayalı Sosyal İlişkiler	245
11. Hume'cu Sosyal İlişkiler ve Aristotelesçi Dostluk ve Yurttaşlık Sevgisi	250
12. Sempati ve Güçlülere ve Zenginlere Saygı	253
13. Sempatinin Zaafı: Sempatik Tarafılık Sorunu	258
a. Sempatik Tarafılığın Aşılmasının Önemi	263
14. Sempatinin ve Ahlâkî Duyguların Bir Fonksiyonu Olarak Ahlâkî Ayrımlar	266
a. Âdil Gözlemci	268
b. Haz ve Fayda	271
15. Hume'un İnsan Eylemliliği Teorisinde Aklın Sınırlı Rolü	274
a. Hume'da Aklın İşlevi	281
b. Hume'un Anti-Rasyonalizmi	284
16. Sonuçlar	288

4 Hume'un Ahlâk ve Siyaset Felsefesinin Temel Çerçevesi 299

A. Hume'da Başlıca İlişki Kategorileri ve Erdemler.....	299
B. Hume'un Erdem Anlayışı.....	305
1. <i>Doğal ve Sunî Erdemler Ayrımı</i>	309
C. Ekonomik İlişkiler: Adalet ve Mülkiyet.....	329
D. Adaletin Koşulları.....	335
E. Konvansiyon, Adalet, Mülkiyet.....	342
1. <i>Humecü Konvansiyon</i>	345
F. Politik İlişkiler: Hume'da Hükümet.....	366
G. Sosyal İlişkiler: Sosyal ve Ahlâkî Erdemler.....	375
H. Sonuçlar.....	397

5 Hume'un Siyaset Teorisi ve Felsefî Politikasının Temel Unsurları 401

A. Sosyal Düzen ve Hükümet.....	401
B. Hume'un Sözleşmecilik Eleştirisi.....	415
C. Düzen Olarak Adalet: Mülkiyet ve Hükümet.....	433
D. Hume'un Adalet Soruşturması ve Dağıtıcı Adalet Teorisi.....	441
E. Hukuk ve Yasal Sistem: Genel Yasaların Nitelikleri ve Hükümet.....	452
1. <i>Genel Yasalar</i>	460
2. <i>Genel Yasaların Kriterleri</i>	465
F. Hükümete Direniş ve Ayaklanma Meselesi.....	470
G. Özgürlük, Otorite ve Güvenlik.....	475
H. Hume'da Hükümet: Medenî Monarşi veya Cumhuriyet?.....	490
I. Politika ve Partiler.....	504

J. Din Politikası.....	507
K. Ticaret	520
L. Lüks, Gelişme, Zarafet	530

6 SONUÇ 539

Sonnotlar 555

Kaynakça 611

Dizin 619

TAKDİM

DAVID HUME MODERN TOPLUMSAL-SİYASAL DÜŞÜN-
cenin –tabir caizse– “kurucu babaları”ndan biri ol-
masına rağmen, şimdiye kadar Türkiye’de o esas ola-
rak epistemoloji alanındaki görüşleri aracılığıyla neredeyse
sadece felsefecilerin ilgisini çekmiş bir düşünürdür. Ayrıca
Hume’un din karşısındaki kuşkucu tutumu da felsefecilerimiz
arasında bir ölçüde ilgi görmesini sağlayan başka bir nokta
olsa gerektir. Şaşırtıcı biçimde, siyasal düşünce tarihi okutan
üniversite hocalarının ise çok azı Hume üzerinde özellikle
durma ihtiyacı duymuştur. Ancak, bir “Aydınlanma” düşünürü
olmasına rağmen, Hume’un Türkiye’nin siyaset teorisi çalı-
şan “ilerici” akademisyenleri arasında bu derece az ilgi görmüş
olması bana şaşırtıcı gelmiyor. Çünkü onun “konvansiyona-
list” toplumsal-siyasal teorisi akademisyenlerimizin “kuru-
cu-rasyonalist” zihinsel eğilimlerine ters düştüğü gibi, kendi-

sinin mülkiyet ağırlıklı klasik-liberal adalet teorisi de onların “ilericiliği”ne sempatik gelmemektedir.

Bu nedenle, Hume’un topluma, toplumsal kurumlara ve siyasete dair görüşlerini ele alan çalışmalara olan ihtiyaç özellikle Türkiye açısından tartışılmaz önemdedir. İşte elinizdeki kitapta felsefeci Melih Yürüşen’in yaptığı tam da budur. Daha önce “hoşgörü” kavramının liberal teori içindeki yerini incelemiş olan Melih Yürüşen’in bu çalışması, genel olarak “Aydınlanma” daha özel olarak da “İskoç Aydınlanması” içindeki seçkin yeriyile, felsefe tarihi bakımından önemli bir düşünür olan David Hume’un toplumsal ve siyasal felsefesini ele almaktadır.

Dr. Yürüşen bu incelemesini, filozofun insan doğasına ilişkin görüşlerini ve epistemolojisini analiz ettiği bir teorik zemin üzerinde yapmakta ve onun toplumsal-siyasal görüşlerinin bu konulardaki görüşleriyle tutarlı olduğunu tespit etmektedir. Bu uyumun tipik bir tezahürü, filozofun empirist epistemolojisinin toplumsal-siyasal alana konvansiyonlar aracılığıyla işleyen “kendiliğinden süreçler” şeklinde yansımasıdır. Başka bir anlatımla, her iki alanda da soyut ve evrenselci aklın yerini gözlem ve tecrübe almaktadır. Esasen, Yürüşen’in de doğru olarak tespit ettiği gibi, Hume’u Kıta Avrupası Aydınlanma düşüncesinden ayıran en temel nokta da budur.

Öte yandan, bu çalışma Hume’un sosyal felsefesinin bir yandan insanlığın “topluluk”tan “toplum”a geçişini ve “toplum” olarak kalmasını mümkün kılan dinamik ve süreçlerin analizine, öbür yandan da sivil toplumun siyaset karşısındaki özerkliğini temellendiren bir perspektife dayandığını göstermektedir. Belirtmek gerekir ki, Hume bu noktada İskoç Aydınlanması’nın diğer düşünürleriyle kabaca aynı genel problematiği izlemektedir.

Melih Yürüşen daha önce hoşgörü, özgürlük ve çeşitlilik konularıyla ilgili olarak yaptığı gibi, bu eseriyle de genel olarak siyaset felsefesi ve özel olarak da klasik liberalizm literatürümüze dikkate-değer bir katkı sunmaktadır.

Prof. Dr. Mustafa Erdoğan

Haziran 2013, İstanbul

ÖNSÖZ

► BİBLİYOGRAFYA VE BAZI TEKNİK NOKTALAR ÜZERİNE

BU ÇALIŞMA, GİRİŞ BÖLÜMÜNDE SUNACAĞIMIZ ÇERÇEVEDEN anlaşılabilceği gibi, David Hume'un bütün eserlerini ve bazı biyografik unsurları içine alan bir kapsama sahiptir. Ancak çalışmamızda birinci derecede ve en çok müracaat ettiğimiz kaynak, filozofumuzun çalışmamız boyunca kısaca *Treatise* olarak zikredeceğimiz *A Treatise of Human Nature* adlı anıtsal eseridir. *Treatise*'in Aziz Yardımlı tarafından yapılmış *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*¹ başlığını taşıyan bir Türkçe tercümesi bulunmakla birlikte, biz çalışmamızda eserin L. A. Selby-Bigge'nin editoryal bir giriş ve dizin eşliğinde sunduğu, 1896 yılında yayımlanmış olan baskısını kullandık.² Bu elbette Yardımlı'nın tercümesinden istifade etmediğimiz ve bu tercüme başvurmadığımız anlamına gelmiyor. Belirtmek istediğimiz şey, *Treatise*'den yaptığımız iktibasların doğrudan doğruya

kendi tercümemiz olduğu ve sâdece gerek duyduğumuz yerlerde, kendi tercümemizi Yardımlı'nın tercümesiyle karşılaştırarak, daha sağlam, daha açık ve daha doğru bir tercüme metni ortaya koymaya çalıştığımız hususudur.

Çalışmamızda David Hume'un *Treatise*'den sonra en fazla başvurduğumuz üç eseri *Enquiry Concerning the Human Understanding*, *Enquiry Concerning the Principles of Morals* ve *Essays Moral, Political and Literary* adlı eserleridir. Kitabımızda Hume'un kısaca *EHU* diye zikrettiğimiz *Enquiry Concerning the Human Understanding* isimli eserinin Oruç Aruoba tarafından *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*³ başlığıyla yapılan Türkçe tercümesini kullandık. *EPM* kısaltmasıyla söz ettiğimiz *Enquiry Concerning the Principles of Morals*'ın ise, editörlüğünü L. A Selby-Bigge'nin yaptığı ve hem *EHU*'yu hem de *EPM*'yi içerdiği için *Enquires*⁴ adını verdiği 1902 tarihli baskısına başvurduk. *EPM* için, eserin Tom L. Beauchamp tarafından kapsamlı bir giriş metni eşliğinde sunulan baskısından⁵ da istifade ettik. Hume'un felsefi politikasının vücut bulduğu ve filozofumuzun, esasen, modern siyaset ve ekonomi biliminin kurucuları arasında zikredilmesini sağlayan ve *EPML* kısaltmasıyla söz ettiğimiz eseri *Essays Political, Moral and Literary*'nin⁶ ise, Eugene F. Miller'in aydınlatıcı bir giriş eşliğinde, son derece özenli bir *edition critique* olarak sunduğu bir baskısını kullandık. Burada zikrettiğimiz bütün bu birincil kaynakların ve filozofumuzun çalışmamız boyunca daha az atıfta bulunduğumuz *History of England I-VI*, *Dialogues Concerning Natural Religion* ve *Natural History of Religion* adlı eserlerinin belirttiğimiz baskılarının tıpkı basımlarına, Internet vasıtasıyla, Liberty Fund'un dijital kütüphanesi Liberty Library'den erişmek mümkündür.

Çalışmamızda, Hume'un bir toplum ve sosyal düzen teorisi olarak da kavrayabileceğimiz ahlâk ve siyaset felsefesinin bütün kurucu unsurlarını ve temalarını, birbirleriyle ilişkili inovatif nitelikleri ve tarihsel arka plânı ve bağlamları ile birlikte izah etmeyi ve bütün bunların, hem temellerini, hem de harçlarını filozofumuzun insan-bilimi oluşturduğu için, tam bir sistematik bütünlük içinde olduklarını göstermeyi amaçladık. Bu, esasen, çalışmamızın da temel tezini ve varlık nedenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, başvurduğumuz ve her biri Hume'un ahlâkî, siyasî ve sosyal felsefesini bir cephesi veya niteliği üzerinde odaklanan kaynaklardan, bu amacımıza uygun bir şekilde istifade etmeye ve onlardan elde ettiğimiz malzemeyi, çalışmamızın bu amacı doğrultusunda kurgulamaya gayret ettik. Rotwein'dan Hayek ve Hardin'e, Forbes'ten Letwin'e, Immerwahr'dan McArthur'a, Rawls'tan Finlay'e ve burada adını zikretmediğimiz daha birçok Hume yorumcusunun, filozofumuzun ahlâk ve siyaset felsefesiyle, felsefî politikasında üzerinde en çok odaklandıkları unsurlara ilişkin yorumlarını ilgili bağlamlarda ele aldık. Bunun çalışmamıza yer yer eklettik bir hava vermekle birlikte, onun kendine özgü yönünü ve Hume'un siyaset felsefesinin ve felsefî politikasının daha iyi anlaşılması istikametindeki çabalara mütevazı ölçüde de olsa katkısını oluşturacağını umuyoruz.

Burada kullandığımız dile ve çevirilere ilişkin birkaç teknik noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Biz, orijinal metinlerden kendimizin yaptığı çevirilerde metne olabildiğince bağlı kalmaya çalıştık. Bununla birlikte, bu bağlılığın, metnin çok fazla tercüme kokmasına yol açtığı durumlarda, metnin orijinalinden uzak düşmemeye olabildiğince dikkat ve özen göstererek, anlamsal bir çeviri yapmayı tercih ettik. Tercümelerimizde

bundan ötürü, bazen orijinal metinde olmayan güçlendirici unsurlara ve vurgulara başvurduk. Ancak, bu tür ilâve unsurların ve tercüme edilen cümlelerin yüklemelerinde, bu yüklemeleri, içinde yer aldıkları cümlenin yüklemiyle uyumlu kılmak için yaptığımız değişikliklerin, orijinal metinde bulunmadıklarını göstermek maksadıyla, bunları köşeli parantezler içine aldık. Terimleri Türkçeye tercüme ederken, yerleşmiş karşılıklarını kullanmaya özen gösterdik. Ama Türkçe terimlerin ve ifadelerimizin orijinal terimlerin anlamlarını tam olarak karşılayamadıklarını düşündüğümüz durumlarda ilgili terimlerin veya ifadelerin orijinallerini parantez içinde belirtmeyi uygun gördük. Bunun tek istisnası yararlandığımız az sayıdaki Türkçe tercüme oldu. Bu tercümelerde belli bir orijinal terimin veya ifadenin Türkçe karşılıkları konusunda çevirmenlerinin tercihlerine saygı duyduk ve tercüme aynen kullandık. Orijinal metinden çok sapan, dolayısıyla aynen kullanamayacağımız tercümelere ise zaten hiç itibar etmedik.

Son olarak bu çalışmanın varlık bulmasına katkıda bulunanlara teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Burada en büyük pay, hiç şüphesiz, kendisine duyduğum şükranı ve minnettarlığı o nihâi an gelinceye kadar bir an bile unutmayacağım hocam Prof. Dr. Ahmet Arslan'a âit. Öğrencisi olmakla her zaman iftihar ettiğim aziz hocamın katkıları, eleştirileri ve desteği olmasaydı bu çalışmayı ortaya çıkarabilmem sözkonusu dahi olmazdı. Eleştiri ve değerlendirmeleriyle bu çalışmanın var oluşunda etkili olan diğer iki kıymetli insan, kendilerinden iyi birer felsefe hocası olarak istifade ettiğim ve dostluklarından her zaman mutluluk duyduğum Prof. Dr. Nilgün Toker Kılınç ve Doç. Dr. Zerrin Kurtoğlu. Sevgili Nilgün ve Zerrin katkıları ve destekleri ile beni gerçekten mutlu ettiler, bunun

için onlara bütün kalbimle teşekkür ediyorum. Siyaset felsefesinin temel problematiklerine ilgi duymaya ilk kez Tülin Bumin'in ufuk açıcı lisans dersleriyle başlamıştım. Tülin hocam sonraları liberal ahlâk ve siyaset felsefesinin başta hoşgörü olmak üzere temel değerleri üzerine yürüttüğüm çalışmada esnasında benim için çok özel bir değer taşıyan katkılarda bulunmuş, bu konudaki çalışmamın şekillendirmemde eşsiz bir kılavuzluk yapmıştı. Bu çalışmam esnasında bu kılavuzluğun değerini bir kere daha fark ettim. Bunun için aziz hocam Prof. Dr. Tülin Bumin'e şükranlarımı sunuyorum.

İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim: David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi'nin yayımlanması Liberal Düşünce Topluluğu'nun (LDT) kuruluşunun 20. yılına denk geldi. Bu çalışmanın benim için ayrı bir onur ve mutluluk kaynağı olduğunu belirtmeliyim. LDT'nin klâsik liberal düşüncenin aslı kurucu kaynaklarına Türkçede ulaşılması için verdiği fedakârca mücadele, Türkiye'de klâsik liberal ideallerin kökleşmesi için hiç dinmeyen bir heyecan duyan hukuk adamı Kazım Berzeg'in avukatlık ofisinde tahsis ettiği küçük bir odada başlamıştı. LDT geride bıraktığımız yirmi yıl boyunca bu gayretlerinde büyük bir mesafe aldı. Türkiye artık liberal literatürde 1990'ların başında olduğu gibi bir çöl değil. Bunda Mustafa Erdoğan ve Atilla Yayla başta olmak üzere LDT çevresinde saf bir entelektüel heyecanla toplanan düşünce insanlarının ve gençlerin büyük bir katkısı var. Bu çalışmayı yaparken bana güç veren unsurlardan biri işte LDT çevresinin yola çıkarken duyduğu o heyecandı. Bu çerçevede son olarak çalışmanın yayıma hazırlanmasında büyük bir editoryal dikkat ve hassasiyet gösteren başta Selçuk Durgut olmak üzere Liberte Yayınları ekibine teşekkür ederim.

Bir çalışmanın ortaya çıkma sürecini pratik bakımdan kolaylaştıran etkenlerin başında aileniz ve sevdikleriniz gelir. Başta benim için varlığı her zaman sonsuz bir hayat, enerji ve neşe kaynağı olan annem olmak üzere, ailemin bu süreci kolaylaştıran bütün üyelerine teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Melih Yürüşen

1

GİRİŞ

ANTİK ÇAĞLARDAN BU YANA SİYASET DÜŞÜNÜRLERİNİN üzerinde odaklandıkları en temel meselelerden biri, sosyal düzen ve istikrar meselesi olmuştur. Filozoflar bu meseleyi düşünürlerken, önceliği ve ağırlığı genellikle sosyal düzenin tesisi ve korunması ile siyasi yönetim arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesine vermişlerdir. Bunun temelinde, sosyal düzenin ve istikrarın sarsılmasının yahut tamamen ortadan kalkmasının bir toplumda yol açtığı ağır tahribatın bazen kişisel olarak da şahitlik edilen vahim sonuçlarıyla ilgili tarihsel tecrübe bulunmaktadır. Onlar bu çerçevede sosyal düzeni ve istikrarı büyük ölçüde siyasî yönetimin meşruiyet ilkelerine, mahiyetine, etkinliğine ve yöneticilerin niteliğine bağlamışlar; bu ikisini bütün bu unsurların bileşkesinin bir sonucu ve türevi olarak görmüşlerdir.

Bununla birlikte siyaset düşüncesinde sosyal istikrarın tesisi ve korunmasına ilişkin az çok değişik versiyonlarıyla birbirinden büyük farklılık taşıyan, hatta bu versiyonlardan

bazıları tam bir karşıtlık içinde olan iki ana yaklaşımın varlığından söz edebiliriz. Bu yaklaşımlardan ilkinde sosyal düzen meselesi, siyasî bir rejimin referans olarak alınan belli ilkelere göre meşru olup olmadığı veya bu belli ilkeler açısından ideal bir siyasî model teşkil edip etmediği meselesi olarak tasavvur edilmiştir. Bu tasavvurun bir neticesi olarak bu çizginin temsilcileri, genellikle bir siyasî rejimin meşruiyetinin veya siyasî bir yönetim modelinin ideal bir yönetim modeli olduğu iddiasının dayandırılabilceği ilkeler üzerinde durmuşlar ve siyaset teorilerini bu ilkelere göre şekillendirme gayreti içinde olmuşlardır. Böylece bu yaklaşımda, sosyal düzen ve istikrar siyasî bir rejimin dayandığı ilkelerin mahiyeti ile açıklanmış; yani bu ilkelerin bir rejimin meşruiyetini veya mükemmelliğini sağlama ve garanti etme kapasiteleri ile sosyal düzen ve istikrar doğrudan doğruya ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla, bu yaklaşımın temsilcileri için söz konusu ilkeler ve bununla bağlantılı olarak da, onların bu kapasitelerini belirlediği düşünülen kaynakları büyük önem taşımıştır. Az çok farklı versiyonlarıyla rasyonalist arka plana sahip siyaset kuramlarının doğal bir türevi sayılabilecek bu yaklaşımın en önemli sonuçlarından biri siyasetin ve siyasi olanın toplumu ve sosyal olanı açık veya örtülü bir şekilde önelediği fikrini içermesidir.

Az çok farklı versiyonlarıyla rasyonalist arka plana sahip siyaset kuramlarının doğal bir türevi sayılabilecek bu yaklaşımın en önemli sonuçlarından biri siyasetin ve siyasi olanın toplumu ve sosyal olanı açık veya örtülü bir şekilde önelediği fikrini içermesidir. Sosyal düzen ve istikrar bu yaklaşımda daha çok birbirlerinden izole edilerek anlaşılabilirliği mümkün olmayan bu unsurların ilişkilerinin ve etkileşimlerinin olgusal mahiyetiyle ilgili bir tür denge hâli olarak anlaşılmalıdır. Dola-

yısıyla bu yaklaşımda siyasî yönetime dâir aslî endişeler, siyasî bir yönetimin meşruiyetinin ne tür ilkelere dayandırılması veya ideal bir sosyal düzeni zaten kendiliğinden içerecek olan ideal bir siyasî rejimin bu niteliğini garanti eden ilkelerin ve mahiyetlerinin neler oldukları ve onun nasıl kurgulanması gerektiği meselesiyle ilgili değildir. Bu yaklaşımda çok daha fazla önem veya öncelik verilen şey, sosyal düzenin tesisinde ve korunmasında siyasî yönetimin rolünün ve fonksiyonlarının, diğer faktörlerle ilişkileri içinde izah edilmesi ve böylece sosyal düzenin tesisinde onun kendi fonksiyonlarını daha iyi yerine getirmesinin koşullarının ortaya konulmasıdır.

İşte bu yaklaşım, modern zamanlarda belki de en orijinal, en kapsamlı ve en komplike şekliyle ilk defa David Hume'un ahlâk ve siyaset felsefesinde vücut bulmuştur. Hume, kendi siyaset felsefesinde hükümetin doğuşunu, Hume'un kendisi için insanların toplum hayatında yazılı olan veya olmayan birtakım kurallar dizisine riayet etmeleri sonucunda ortaya çıkan nispi bir sosyal uyum ve istikrar durumunu ifade ettiğini söyleyebileceğimiz sosyal düzenden hareket ederek açıklamıştır. O, buna uygun bir şekilde hükümetin rolünü, fonksiyonlarını ve sınırlarını sosyal düzeni esas alarak tarif ve tasvir etmiştir. Hume bunu yaparken, birçoğu inovasyon niteliğindeki kavrayışlarla örülmüş, medenî bir sosyal ve siyasî var oluş vizyonuna açılan bir toplum ve sosyal düzen teorisi olarak da değerlendirilebilecek bir ahlâk teorisi ortaya koymuş ve kendi siyaset teorisini bu teorinin içinde âdeta onun özel bir uzantısı gibi konumlandırmıştır. Russell Hardin bundan ötürü “modern filozofların ahlâk ve siyaset felsefesini birbirinden ayırma eğilimine rağmen”¹ Hume'un bu ikisini “tek bir tutarlı izahın parçası kıldığını”² belirtmektedir. Böylece ortaya

hükümetin rolü ve fonksiyonlarıyla, onun bu rolü ve fonksiyonları daha iyi yerine getirebilmesinin şartlarını son derece orijinal bir sosyal düzen teorisi içinde netleştirmeye yönelik bir siyaset teorisi çıkmıştır. Bu, Hume'un siyaset felsefesinin onun ahlâk felsefesinden izole edilemeyeceği ve bu felsefeye müracaat etmeksizin anlaşılamayacağı anlamına gelmektedir. Çalışmamızda işte günümüzdeki büyük değeri "David Hume, 18. Yüzyıl'ın vokabüleri içinde 20. Yüzyıl sonlarının ve çağımızın entelektüel gelişmelerine tamamen uyan bir siyaset ve hükümet teorisi sunmaktadır"³ sözleriyle ifade edilen Hume'un siyaset felsefesini açıklamayı ve onun belirttiğimiz bu niteliklerini şekillendiren unsurları ortaya koymayı amaçlıyoruz. Bunun için atılması gereken ilk adım, Hume'un felsefe tarihindeki yerini ve önemini bu amaçla bağlantılı bir çerçeve içinde netleştirmektir.

► HUME'UN ÖNEMİ

David Hume, Batı felsefe ve düşünce tarihinin en önde gelen figürlerinden birisidir. Montgomery Belgion klâsik Britanya ampirist geleneğinin diğer iki kurucu filozofunu, yani Locke'u ve Berkeley'i kastederek, Hume'un son büyük Britanyalı filozof olduğunu söyler ve Hume'un bu iki selefinden daha derine gittiğini, dolayısıyla onlardan daha büyük olduğunu ifade eder.⁴ Leslie Stephen Hume'un ölümünden bir yüzyıl sonra onun felsefî eserlerinin önemini şu şekilde belirtmektedir: "David Hume'un 1739-1752 yılları arasında yayımladığı felsefî teorilerinin, dostlarının ve düşmanlarının kabul ettikleri gibi düşünce tarihinde bir dönüm teşkil etmesi mukadderdi."⁵ Stephen'ın dönüm noktası dediği şey somut karşılığını Kant'ın *Prolegomena*'daki "beni yıllar önce dogmatik uyku-

dan uyandıran ve araştırmalarım kurgusal felsefe alanında bambaşka bir yön vermemi sağlayan DAVID HUME olmuştur⁶ cümlesinde bulur. Kant'ın bu ifadesi, Hume'un felsefe tarihindeki özel yerini tartışılmaz bir şekilde göstermektedir. Hume'un büyüklüğünü, onun başka büyük filozoflar üzerindeki etkisiyle ortaya koyan başka bir örnek Bertram Laing'in şu değerlendirmesindedir:

Hume o kadar önemli olmasına rağmen, onun, kendisini doğrudan doğruya tâkip eden hiçbir tilmizi olmamıştır; fakat John Stuart Mill'den Bertrand Russell'a kadar birçok İngiliz filozofu bir veya daha fazla açıdan sâdece birer küçük Hume'dur.⁷

Hume'un felsefesinin önemine ilişkin bu değerlendirmeler çok büyük ölçüde onun ampirist epistemolojisiyle ilgilidir. Copleston, 1950'lerde kaleme aldığı *Felsefe Tarihi*'nin Hume'u konu alan cildinde "Eğer Hume, şimdi, genellikle en önemli Britanyalı filozof ve kendi döneminin en önde gelen Britanyalı düşünürü olarak görülüyorsa, bunun sebebi, onun kuramlarının modern ampirizmde deyim yerindeyse kendi gerçek değerlerini ortaya koymuş olmalarıdır"⁸ demektedir. Hume'un önemine ilişkin hemen belirtilmesi gereken noktalardan birisi, onun 18. Yüzyıl ortalarında İskoçya'da yaşanan İskoç Aydınlanması dediğimiz büyük entelektüel hâdise içindeki özel yeridir. Whelan'a göre Hume, Adam Smith'le birlikte İskoç Aydınlanması'nın en büyük iki figüründen birisidir.⁹ Alexander Broadie ise, Hume'u kendileri sayesinde İskoçya'nın felsefe tarihinde hâkim bir yer edindiği ve bundan ötürü de muhteşem dördü adını verdiği dört filozoftan birisi olarak zikretmektedir.¹⁰

Hume'un modern Batı felsefesi tarihindeki büyük önemine ilişkin değerlendirmeler, elbette onun bütün çalışmalarını şekillendiren ilkeler ve yöntemler olarak kendi felsefesinin kurucu unsurlarını oluşturan ampirizmi ve şüpheciliği ile karakterize edilen epistemolojisiyle sınırlı değildir. Shirley R. Letwin, Hume'u, Britanya politik düşüncesinin 18. Yüzyıl'dan itibaren geçirdiği büyük dönüşüme mührünü vuran dört filozoftan ilki ve en önemlisi olarak görür.¹¹ Hume'un felsefesinin tarihsel politik önemini de "günümüzde Hume'un felsefede devrim yapmış olduğu çok iyi bilinmesine rağmen, onun felsefesi [esasen] ahlâkta bir devrimi desteklemek için tasarlanmıştır."¹² diyerek ilân eder. Russell Hardin ise, David Hume'un "20. Yüzyıl sonlarının ve içinde bulunduğumuz çağın entelektüel gelişmeleriyle tamamen uyan bir politika ve hükümet teorisi sun[duğunu]"¹³ ifade ederken, filozofumuzun siyaset düşüncesinin aktüel önemine vurguda bulunur. John Rawls, modernitenin ideo-politik coğrafyasını şekillendiren ahlâk ve siyaset filozoflarına ve düşünce adamlarına tahsis ettiği, esasen bir siyaset felsefesi hocası olarak öğrencilerine verdiği ders notlarından oluşan iki kitabında, David Hume'a büyük bir yer vererek, onun ahlâk ve siyaset kuramının değerini bir kere daha tescil eder.¹⁴

Hume'un siyaset felsefesi günümüzde gitgide artan bir akademik ilgi konusu olmasına rağmen çok uzun bir süre ilgisizliğe maruz kalmıştır. Meselâ David Hume'un 20.yüzyıldaki en önemli takipçilerinden ve yorumcularından biri olan Friedrich von Hayek, Bentham'dan önce Britanya'daki en büyük hukuk filozofu olduğunu düşünür. Ancak Hayek'e göre Hume'un siyaset ve hukuk felsefesine, onun "sadece modern bilgi teorisinin kurucusu olarak değil, aynı zamanda ekonomi teorisinin de kurucularından biri olarak kabul edildiği İngiltere'de dahi kayıtsız

2

HUME'U ŞEKİLLENDİREN BAĞLAMLAR VE TARİHSEL ARKA PLÂN

► SOSYO-KÜLTÜREL BAĞLAM: İSKOÇYA VE İSKOÇ AYDINLANMA ÇEVRESİ

HUME, 26 NİSAN 1711-25 AĞUSTOS 1776 TARİHLERİ arasında yaşadı. Doğum tarihi, genellikle, İskoç ve İngiliz parlamentolarının 1707 yılında birleşmesiyle başladığı kabul edilen¹ İskoç Aydınlanması'nın dördüncü yılına isabet etmektedir. John Rawls, Hume'un ölüm tarihinin Amerikan Bağımsızlık Deklarasyonu ve Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nin basımı ile aynı zamanlara denk düştüğüne dikkat çeker.² Kısaca Hume, İskoç Aydınlanması'nın parlamaya başladığı bir zaman kesitinde doğmuş, kendisinin de en seçkin temsilcilerinden birisi olduğu en parlak döneminde ölmüştür.

Hume yüksek tabakadan güneyli bir İskoç aileye mensuptu. Erken yaşta kaybettiği babası Joseph Home (Hume) iyi bir öğrenim almış, yurt dışındaki üniversitelerle, özellikle Hollanda üniversiteleriyle bağlantılı bir hukukçuydu.³ Hume'un ailesi,

İskoçya'nın İngiltere'yle birleşmesinin doğurduğu ticarî gelişmelerin ve hayat tarzı ve tüketim değişikliklerinin ilk etkilediği toprak ve meslek sahibi sınıflara mensuptu.⁴ Bu nokta, Hume'un sosyal ve siyasî felsefesini inceleyen bazı yorumcuların, filozofumuzun sosyal gözlemleriyle sınıfsal konumu arasında belli ilişkiler kurmuş olmaları bakımından önemlidir. Meselâ, Harvey Chisick, "Hume'un sosyal ve entelektüel bakımdan yönetici seçkinlere, onların çıkarlarını, özlemlerini ve amaçlarını paylaştığı söylenebilecek kadar yakın olduğunu ve onun sıradan halka ilişkin görüşünün genel çizgileri içinde 18. Yüzyıl'ın hâkim sınıflarının görüşü olduğunu"⁵ ileri sürmüştür.

Hume'un ilk eseri, aynı zamanda başyapıtı olan *Treatise*'dir. Filozofumuzun henüz 15 yaşındayken tasarlayıp, 1736'da 25 yaşından önce yazdığını söylediği⁶ *Treatise*'in ilk baskısı 1739 yılının hemen başında yapılmıştır. Hume, *Treatise*'in üzerinde ilk çalışmaya başladığı sıralarda zihinsel bir çöküş yaşamıştır. Bu rahatsızlık onda felsefî refleksiyonların ancak aktif bir hayatla birleştikleri zaman değerli oldukları ve onların pratik etkinlikten koptuklarında tehlikeli hâle dönüştükleri; ruhların yalnızlık içinde canlılıklarını kaybetmelerinden başka bir amaca hizmet etmedikleri fikrini doğurmuştur.⁷ İşte Hume'un ortaya çıkarmak için neredeyse sağlığını kaybettiği bu eser, onun bir yazar olarak hedeflediği okur kesimi⁸ tarafından mutlak bir kayıtsızlıkla karşılanmıştır. Hume, *Treatise*'in umduğu ilgiyi görmemiş olmasından ötürü büyük bir hayâl kırıklığına uğramış ve bu duygusunu "hiçbir edebî teşebbüs benim *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'mden asla daha talihsiz değildir; o daha matbaada ölü doğdu"⁹ diyerek ifade etmiştir. Hume'daki bu hayâl kırıklığı duygusu o kadar derin olmuştur ki, filozofumuz ilerleyen zaman içinde, *Treatise*'i sanki hiç yazmamış gibi davranmış; bu

eserin kendisi hayattayken yapılan sonraki baskıları, yazar adı verilmeksizin gerçekleştirilmiş ve hiçbir zaman Hume'un kendisi tarafından açıkça sahiplenilmemiştir.¹⁰

Bununla birlikte, Hume'un, *Treatise*'i tâkip eden çalışmalarının bu hayâl kırıklığını fazlasıyla telâfi ettiklerini söyleyebiliriz. Hume'un, *History* ve *EPML* başta olmak üzere diğer çalışmaları, *Treatise*'de önemli bir tutku olarak tanımladığı ün sevgisini tatmin edecek kadar okurdan büyük ilgi görürken, onun, "İngiltere'de yazması karşılığında kendisine peşin ödeme yapılan ilk yazar"¹¹ olmasını ve çok önem verdiği mâlî bağımsızlığı fazlasıyla temin eden bir zenginliğe ulaşmasını sağlamışlardır.¹² Ancak burada en önemli husus, Hume'un bu çalışmalarıyla, aynı anda, klâsik Britanya ampirist ve siyasî felsefe geleneğinin, İskoç Aydınlanması'nın ve Aydınlanma'nın en önde gelen figürleri arasında yer almasıdır. O, başka bir deyişle, sahip olduğu çok geniş bir ilgi alanıyla onların şekillenmesinde birinci derecede belirleyici olmuş bir filozof ve düşünce adamıdır. İşte bu üç fenomenen İskoç Aydınlanması'yla ilgili unsurlar, Hume'un sosyal ve siyasî teorisinin özellikle ahlâk, din ve din politikası ve ticarî girişkenlik ve ilişkilerle ilgili boyutunun açıklanması bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Frederick Whelan, 18. Yüzyıl İskoç siyasî düşüncesinin istisnaî zenginliğiyle Aydınlanma içinde özel bir dikkatle değerlendirilmeyi hak ettiğini; bu dönemdeki İskoç yazarların birçok farklı entelektüel kaynağa dayandırdıkları önemli problemleri, kendilerine özgü bir şekilde ele aldıklarını belirtir. Bu yazarlar, Whelan'a göre;

Kıta Avrupası'yla sağlam bir şekilde kurulmuş entelektüel bağlantıların mirasçıları olarak Avrupa felsefesi ve

hukuk bilimiyle İngiltere'den yayılan düşünce tarzlarını birleştiren bir konumdaydılar.¹³

Onların bu pozisyonlarında, belki de birinci derecede belirleyici olan husus, 17. Yüzyıl'ın sonlarına doğru İskoçya'nın, bu ülkenin dinamik ve yönlendirici kesimlerinin, yani şehirli toprak ve meslek sahiplerinin, müteşebbislerin ve entelektüellerin öncülüğünde, İngiltere'yle adım adım birleşmeye götürülmesi ve bu birleşmenin 1707 yılında Birleşme Aktı ile gerçekleştirilmesi olmuştur. İngiltere'yle birleşme kararıyla noktalanmış süreç içinde, sözkonusu etkin ve öncü kesimler, ekonomik büyümelerini sürdürebilecekleri şartları, hem merkantilist hem de serbest ticaret alternatifleriyle ele almışlar; düzenledikleri toplantılarda bankaların rollerini ve birleşmenin önlerine getireceği çok önemli pratik siyasî sorunları tartışmışlardır.¹⁴ Bu tartışmalarda öncülüğü, Hume'un ailesinin de mensup olduğu "İskoçya'nın ihtiyaç duyduğu şeyin enerjilerinin istikametini seküler ve iktisadî kanallara çevirmek olduğuna inanan"¹⁵ toprak sahipleri sınıfı üstlenmiş ve İskoçlar, bu tartışmalar vesilesiyle, Andrew Fletcher gibi insanlar tarafından savunulan birçok cumhuriyetçi ve sivik hümanist fikri keşfetmişlerdir.¹⁶

İşte bu tür bir fikrî zeminden beslenmiş olan İskoç Aydınlanma yazarları, Whelan'ın deyişiyle, "daha güçlü ve ileri bir ulusla birleşmiş, periferide kalan bir ulusun üyeleri olarak, kendilerini, ekonomi-politiğe belirleyici katkılarda bulunmaya sevk eden modern bir ticarî toplumda ekonomik gelişme sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır."¹⁷ Bu yazarlar, "kendi ayırt edici anayasal gelenekleri bulunan İngiltere'yle henüz birleşmiş, güçlü bir tarihsel kimliğe sahip bir ulusun mensupları olarak ise"¹⁸ sosyal gelişmeyle hükümet anlayışları ara-

3

MEDENÎ BİR SOSYAL DÜZEN İÇİN İNSAN DOĞASININ BİLGİSİ

HUME'UN İNSAN-BİLİMİ VE SOSYAL-SİYASÎ FELSEFESİ İLE BAĞLARI

► HUME'UN İNSAN-BİLİMİ

HUME, *TREATISE*'İN ÜÇ KİTAPTAN MÜTEŞEKKİL YAPISI içinde son safhasını esasen bir toplum ve sosyal düzen teorisi olarak okuyabileceğimiz ahlâk ve siyaset felsefesinin teşkil ettiği bir insan-bilimi ortaya koymuştur. Bu bilimin merkezinde insan zihni vardır, yani onun konusu insan zihninin doğası ve işleyiş şeklidir. John Biro'nun söylediği gibi, Hume için insan doğasını açıklamak, bu doğanın en gizli kaynaklarını ve ilkelerini keşfetmek üzere insan zihnini incelemek demektir.¹ Bu olağanüstü önemlidir: Çünkü Hume için insan doğası dediği şey özünde “her şeyin az çok kendisine tâbi olduğu, diğer bütün bilimlerin başkenti ve merkezi olan insan zihninin”² işleyiş ilkelerinden ibarettir. Filozofumuzun,

bundan ötürü, insan-bilimiyle her şeyden önce bu ilkelerin incelenmesini ve ortaya konulmasını amaçladığını söyleyebiliriz. Hume bu teşebbüsünü, yani temelini insan zihninin bilişsel ve duygusal işlemlerini ve işlevlerini üreten mekanizmanın işleyiş ilkelerinin oluşturduğu kendi insan-bilimini, Biro'nun deyişle 'bütün bilimlerin anahtarı'³ olarak görür ve onun fonksiyonunu yerine getirmesi için zihnin işleyiş ilkelerine uygun bir yönteme dayanması gerektiğini ifade eder:

Cevabı insan-biliminde verilmemiş olan hiçbir önemli soru yoktur; ve bu bilimle bir tanışıklık kurmadan önce belli bir ölçüde kesin bir sonuca bağlanabilecek hiçbir soru da yoktur. Bundan ötürü insan doğasının ilkelerini açıklama iddiasında bulunurken, aslında diğer bütün bilimlerin, neredeyse tamamen yeni olan ve üzerinde mümkün olduğunca güvenli bir şekilde durabilecekleri yegâne eksiksiz sistemi öneriyoruz. Ve insan-bilimi, diğer bilimler için yegâne sağlam temel olduğundan, bu bilimin kendisine verebileceğimiz yegâne sağlam temel de tecrübe ve gözlem üzerine kurulmalıdır.⁴

Rotwein, Hume'un insan-biliminin temelini oluşturan insan zihninin işleyiş ilkelerine ilişkin girişimiyle, meselâ Locke'un yaptığı gibi, sâdece insan kavrayışının yapısını anlamaya değil; insanî tecrübenin bütün cephelerini içeren bir çalışma için daha sağlam bir zemin tesis etmeye gayret ettiğini belirtir.⁵ Rotwein'in kastettiği şey, Hume'un, kapsamlı bir analizi üstünde, hâkim rasyonalist felsefe sistemlerinin radikal bir genel eleştirisini içeren ve felsefeyi bunların kusurlarından arındırarak yeniden yapılandırmayı hedefleyen bu girişiminin, Hume-cu insan-biliminin temelini teşkil etmekle birlikte, bu bilimin tamamını içermemesidir. Hume, daha önce belirttiğimiz gibi, zihnin bilişsel ve duygusal işlemlerini ve işlevlerini belirleyen

işleyiş ilkelerine ilişkin açıklamasındaki unsurlarla, kendi ahlâk ve siyaset felsefesinin temel kavrayışlarını son derece organik bir şekilde ilişkilendirmiştir. Bu ilişkilendirmenin neticesi, *Treatise*'de ortaya konulmuş insan-biliminin üçüncü ve son safhası olarak bu ilişkilendirmenin neticesi Hume'un ahlâk ve siyaset felsefesi olmuştur. Bu iki felsefe her biri çok önemli bir inovasyon sayılabilecek kavrayışlarla örülmüş, medeni bir sosyal ve siyasî varoluş vizyonuna açılırlar. Onlar, aynı zamanda , önceki iki safhayla sıkı ve organik ilişkileri nedeniyle, Humecu insanbiliminin bütün safhalarını bir toplum ve sosyal düzen teorisi şeklinde kavramamızın da zeminini oluştururlar. Rotwein, Humecu insan-biliminin bu kurgusal bütünlüğünü *Treatise*'den hareket ederek ve Hume'un diğer çalışmalarını da onun bu teşebbüsünün bir parçası kılacak şekilde şöyle açıklar:

Treatise'i yazma teşebbüsüne girerirken, Hume'un aklında çift katlı bir süreç olduğu aşikârdır. O, incelemesinin analitik safhası diye adlandırabileceğimiz ilk aşamasında, tüm insan davranışlarının altında yatan yapının bir bütün olarak insanlık için müşterek olan niteliklerini ve ilişkilerini bütün insanî tecrübeden damıtacaktı. *Treatise*'in "Anlama Yetisi Üzerine" ve "Tutkular Üzerine" başlıklarını taşıyan I. ve II. Kitaplarında düşünülen budur ve bu, Hume'un insan doğası ilkeleri veya bazen insan-bilimi diye adlandırdığı şeyi teşkil eder. Sürecin ikinci kısmı, yani sentetik safha, o hâlde bu ilkelerin muhtelif tecrübe alanlarına, bu alanların karmaşık ilişkilerini genel benzerlikler veya belki 'davranış yasaları' şeklinde düzenlemek maksadıyla uygulanmasından ibaret olacaktı. İnsanların spesifik dürtüler uyarınca nasıl davrandığını açıklayan bu yasalar böylelikle (büyük ölçüde denemelerine bırakılmış) 'ahlâk' bilimlerinin muhtelif dallarının esaslarını oluşturacaktı; ve bu iki sistemin iki parçası, yani ilkeler ve yasalar birlikte ele alındıklarında, insanî

tecrübeyile ilgili tek bir organon, kapsamlı bir bilim teşkil edecekti.⁶

Rotwein'in, Hume'cu insan-bilimini, tam bir sistematik bütünlük içinde kurgulanmış; Hume'un tüm çalışmalarını kapsayan ve onları şekillendiren bir proje şeklinde târif eden bu pasajı, filozofumuzun ampirist epistemolojisi ve insan eylemliliğinin natüralist bir açıklamasını veren felsefî psikolojisi ile ahlâk ve siyaset felsefesinin son derece sıkı ve organik bağlarını ortaya koymaktadır. Rotwein'in bu açıklamasından hareket ederek, Hume'un kendi çalışmasının 'sentetik safhasına' tekabül eden kısmını, yani ahlâk ve siyaset felsefesini ve felsefî politikasını, bu çalışmanın 'analitik safhasını', yani epistemolojik ve felsefî psikolojisinin unsurları ile oluşturmakla kalmayıp onların tümünü bir toplum ve sosyal düzen teorisi olarak niteleyeceğimiz şekilde bütünleştirmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylememizi mümkün kılan şey, Hume için, epistemolojisinde ve felsefî psikolojisinde ortaya koyduğu insan zihninin bilişsel ve duygusal işlemlerini ve işlevlerini üreten ilkelerin bilgisinin, aynı zamanda, insanı sosyal bir var oluşa ve düzene yatkın kılan ve bu yatkınlığı güçlendiren veya zayıflatan unsurların bilgisi anlamına gelmesidir. Finlay, bundan ötürü, Hume'un amacının "Hobbes, Shaftesbury, Mandeville ve Hutcheson geleneğini tâkip ede[rek] gerçekten evrensel olan terimlerle insan doğasının ve toplumunun yapısına ilişkin bir açıklama ver[mek]"⁷ olduğunu belirtir.

Hume'un işte böylece, iki ayrı düzeyde yürüttüğü inceleme vasıtasıyla, insan zihninin işleyişinin ve işleyiş ilkelerinin bilgisini, kendi ahlâk ve siyaset felsefesinin hem açıklayıcı arka plânı, hem de onların kurucu unsuru kıldığını ileri sürebiliriz. Dolayısıyla, Hume'un ahlâk ve siyaset felsefesini izah

4

HUME'UN AHLÂK VE SİYASET FELSEFESİNİN TEMEL ÇERÇEVESİ

ADALET-MÜLKİYET-HÜKÜMET

► HUME'DA BAŞLICA İLİŞKİ KATEGORİLERİ VE ERDEMLER

HUME'UN İNSAN EYLEMLİLİĞİ TEORİSİ, AMPİRİST YÖN-tem vasıtasıyla aslı psikolojik dinamiklerini, bu di-namiklerin etkileşim ve işleyiş mekanizmalarını ve bütün bunların insan eylemliliğini üzerindeki etkilerini tet-kik ve analiz etmeye yöneliktir. Bununla amaçlanan şey, bu dinamiklerin sosyalliği ve sosyal düzeni üreten ve onlara ters düşen unsurlarını ortaya koymaktır. Bu teorideki insan do-ğası tasavvuruna göre, insan türünün bireyleri olarak bizler, tutkularımızın belirlediği öz-çıkarlarımız doğrultusunda dav-ranan varlıklarızdır. Ancak 'öz-çıkarlarımız' dediğimiz şeyler, sâdece, benliğimize ilgili ve sınırlı, yani başkalarını tamamen dışarıda bırakan bencil ve egoist arzularımıza ve bu arzuların

nesnelere tekabül etmezler. Aksine hem tutkularımızın doğası, hem de onların içinde etkinleştikleri haz ve acı ilkelerine göre işleyen sempati mekanizması nedeniyle, başta kan bağları olmak üzere çeşitli bağlarla kendilerine bağlandığımız veya yakınlık duyduğumuz insanları gözetmeyi, kollamayı, onlarla ilgilenmeyi ve onların çıkarlarını dikkate almayı ve korumayı da bir çeşit öz-çıkarımız gibi görürüz. Kısaca doğamızın baskın niteliği, Hobbes'ta olduğu gibi, bencillik değil; Deleuze'un, Hume'un "en basit fakat en önemli fikirlerinden birisi[-dir]"¹ dediği taraflılıktır.

Ancak doğamızın bizim 'sempatik taraflılık' dediğimiz bu eğilimi, yukarıda belirttiğimiz gibi, Hume'a daha küçük topluluklardan büyük topluluklara geçilmesini güçleştirecek 'doğal' bir engel olarak görünür. Sempatik taraflılık, ayrıca, bir topluluğun veya toplumun kendi işlevlerini yerine getirmesi ve varlığını devam ettirmesi için tesis edilmiş kuralların uygulanması veya onlara uyulması açısından da bir problem kaynağı teşkil eder. Doğamızın bu eğilimi, bir taraftan, bizim çeşitli bağlarla bağlı olduğumuz insanlara yakınlaşmamızı, onlarla ilişkimizi dar bir öz-çıkar anlayışının ötesine taşıyarak, hepimizi kendi aramızda bir topluluk veya bir birlik oluşturmaya teşvik eder. Ama öte taraftan, bu topluluğun veya birliğin dışında kalan herkese dışlayıcı bir tutum takınmamıza âdeta doğal bir meşruluk kazandırır ve bu tutumuzu ahlâkî bir gereklilik olarak görmemizi sağlar.

Bu konu, Finlay'ın belirttiği gibi, *Treatise*'in III. Kitabında ele alınan en önemli meselelerden birisidir ve ahlâkın alanı içindedir. Hume, burada, muhtelif küçük veya büyük birey topluluklarının doğma ve barışçı sosyal bağları tesis etme şekillerini açıklamaktadır.² Ancak meselenin belki de en kritik

noktası, bu toplulukların farklı gruplarla ortak ahlâkî değerleri nasıl olup da paylaştıkları ve bu değerlere hep birlikte nasıl bağlandıklarıdır.³ Başka bir deyişle, insanların sempatik taraflılığı aşarak, kendi sempati duygularını, mensup oldukları toplulukların dışındaki insanlara muhtelif topluluklardan müteşekkil daha büyük ve karmaşık bir toplum oluşmasını veya toplumun varlığını sürdürmesini sağlayacak şekilde nasıl olup da yöneltebildikleridir. Hume'da bunun cevabı, sempatinin kendi doğal sınırlarından çıkmasını; her kişinin kendi tikel sempati duygularının ötesine geçerek, sempatik taraflılığın yol açtığı çelişkilerin üstesinden gelmesini; yani doğal sempatomuzun sunî bir şekilde başkalarına da yönelmesini sağlayan,⁴ merkezinde adaletin bulunduğu bir dizi erdem in icat edilmesidir. İşte Hume'un insan-biliminin analitik safhasının, onun ahlâk ve siyaset felsefesinin açıklayıcı arka plânı olmakla kalmayıp, bu ikisini birlikte bir toplum ve sosyal düzen teorisi olarak kavramamızı mümkün kılan kavrayışların kurucu unsuru olduklarını söylerken kastettiğimiz şey budur ve filozofumuzun ahlâk ve siyaset felsefesinin belki de kilit noktasını teşkil eden bir ayrımla yakından ve doğrudan ilgilidir. Sözkonusu ayırım doğal ve sunî erdemler ayrımıdır.

Doğal ve sunî erdemleri ele almadan önce, Hume'un sosyal şekillerini tamamen öz-çıkara dayalı mübadele ilişkilerinin sonuçlarına indirgemeyen açıklamasıyla, Hobbes'un toplulukların oluşumuna ilişkin açıklaması arasındaki Finlay'in belirttiği büyük bir farklılığa dikkat çekmek, özellikle sunî erdemlerin önemini açıklamak bakımından faydalıdır. Hume'un sevgi ve saygı tutkularıyla ilgili görüşü, bireylerin sahip oldukları şeyler ve nitelikler vasıtasıyla özsaygılarını kazanmak ve arttırmakla son derece ilgili olduklarını, bunun

6

SONUÇ

TOPLUMLARIN GELİŞMESİNDE VEYA KAYDETMİŞ oldukları gelişmeyi muhafaza etmelerinde ve daha öteye taşımalarında sosyal düzenin büyük bir önem taşıdığı açıktır. Burada sosyal düzenle kastettiğimiz şey, toplumdaki belli başlı etkinlik alanlarında eyleyen, faaliyette ve etkileşimde bulunan fâillerin, birbirleriyle ilişkilerini, uymamaları hâlinde belli kurumlar vasıtasıyla uygulanacak formel olan veya olmayan bazı yaptırımlara mâruz kalacaklarını bildikleri birtakım kuralları kabul ederek yürütmeleri sonucunda ortaya çıkan genel barış ve sosyal istikrar durumudur. Sosyal düzen, bu yönüyle, gerek kurumlar ve kurallar, gerekse bunların bağlantılı oldukları özgürlük, güvenlik, otorite ve itaat gibi değerler ve kavramlar açısından pratikte son derece hassas ve kırılğan dengelere dayanan ilişkilerin bir sonucudur. Dolayısıyla da ahlâk ve siyaset düşüncesi bakımından soruşturulması gereken çok önemli sorunlarla yakından ilişkilidir. Kastettiğimiz anlamı içinde sosyal düzenin tesis edilmesi ve korunması için

onun doğasının anlaşılması; yani insanları, kurumları ve kuralları benimsemeye veya reddetmeye yönelten unsurların ve etkenlerin olabildiğince sağlam ve kesin bir bilgi değeri taşıyacak şekilde açıklanması gerekir. Bu doğrultuda yürütülecek soruşturmanın başlangıç noktası, kendimizi içinde bulduğumuz sosyal ve kültürel bağlamların da bir parçası oldukları dış dünyanın bilgisine nasıl ulaştığımızı, bizi olabildiğince sağlam ve kesin bilgiye götüren yöntemin dayandığı ilkeleri ve böylece onun ne tür bir yöntem olduğunu ortaya koymak olacaktır.

İşte bu, Hume'un insan-biliminin çıkış noktasıdır ve onun bilgi teorisinin ampirik mahiyetini kendi siyaset felsefesinin kurucu unsurlarından biri kılan da budur. Hardin, bundan ötürü, bizim de tamamen katıldığımız nihâî bir mülâhazasında Hume için siyaset felsefesinin esasen sosyal bilimden türediğini ve ampirik bir karakter taşıdığını belirtir.¹ Aynı şekilde filozofumuzun ahlâk felsefesi de ahlâkî yargılarımızın psikolojisiyle ilgili olmasından ötürü ampirik bir niteliğe sahiptir. Bu, Hume'un ahlâk ve siyaset felsefesini özünde birbirlerinden koparılamaz şekilde birleştirir. Bizim çalışmamız boyunca bu ikisinin, bir toplum ve sosyal düzen felsefesi olarak kavranabileceğini vurgulamamızın başlıca nedenlerinden birisi budur. Ayrıca Hume'da, kişisel ve politik birçok bağlamı, birbirleri üzerindeki etkileri nedeniyle birbirlerinden ayırabilmemiz mümkün değildir. Hardin bundan ötürü Hume'da ahlâkın neredeyse kaçınılmaz bir şekilde politik olduğunu belirtir.² Ancak sözkonusu politiklik, politikayı ve politik olanı, toplumun ve sosyal olanın önüne yerleştiren ve toplumu ve sosyal olanı politikaya ve politik olana bağımlı ve tâbi kılan bir politika kavrayışını yansıtmaz. Aksine toplum ve sosyal ilişkiler, aşağıda bir kere de nihâî bir mülâhaza olarak belirteceğimiz

gibi, Hume'da politikanın temel konusu olan hükümetten ve politik ilişkilerden önce gelir.

Filozofumuz sosyal düzenin olabildiğince sağlam ve kesin bilgisine ulaşmamızın anahtarı sayabileceğimiz ampirist bilgi teorisinin ardından, insan türünün bireyleri olarak, yukarıda belirttiğimiz anlamı içinde, doğamızın sosyal düzene yatkın olan ve olmayan eylemlilik unsurlarını ve bu unsurların işleyiş mekanizmasını açıklamaya yönelir. O, ilkelerini ortaya koyduğu bilgi yöntemiyle, yani gözlemi ve tecrübeyi bir iç gözlem şeklinde uygulayarak, bize amaçlarımızı veren ve bu amaçlar için harekete geçmeye sevk eden tutkularımızın çeşitli bağlamlarda sosyal düzeni güçlendiren veya zayıflatan niteliklerini ve özelliklerini açıklar. Onları bu niteliklere ve özelliklere göre tasnif eder. Çalışmamızda en belirgin şekliyle, şiddetli ve sâkin tutkuları ele alırken görüldüğü üzere, bu niteliklerin ve özelliklerin toplumdaki belli başlı etkinlik alanlarındaki etkileri vasıtasıyla, bir bakıma, sosyal düzeni nasıl güçlendirdiklerini veya zayıflattıklarını ortaya koyar. Hardin, bundan ötürü, Hume'un programının merkezinde psikolojimize ilişkin bu teorinin bulunduğunu ve filozofumuzun *Treatise*'i yazarken, tutkuların yanı sıra, sempati ve ahlâkî duyguların bir karışımını içeren kendi ahlâkî psikolojisini kendisinin muhtemelen en önemli buluşu olarak gördüğünü belirtir.³ Hume'un bilgi ve insan eylemliliğine ilişkin soruşturması, böylece, aklı ikincil bir konuma indirger ve politikada aşkın veya saf akılsal ilkelere referansla sosyal düzenin tanzimine veya bu tür tanzimin meşrulaştırılmasına zemin tanımaz.

İnsanlığın tarihsel tecrübesi, tanımladığımız anlamda sosyal düzeni tehlikeye düşüren başlıca etkenlerden birisinin, ahlâkî ve siyasî fikirlerin ve görüşlerin mutlak doğruluğuna kesin

bir inanç beslemek olduğunu ortaya koymaktadır. Hume'un ahlâkî fikirlerimizi ve yargılarımızın kökenine ilişkin açıklaması, bu fikirlerin ve yargıların hakikât ve doğruluk statülerini sorgulamaya ve belirlemeye yönelik değildir. Hardin'in de belirttiği gibi, filozofumuzun bu konudaki bütün programı ahlâkî idelerin doğruluklarını ispatlamaktan ziyâde, bu ideleri açıklamayı hedef alır. Bunun nedeni onun esasen ahlâkî ideelerin hiçbir hakikât değeri taşımadıklarını kabul etmesidir.⁴ Bu kabul, yeterince açıklıkla izah ettiğimizi umduğumuz üzere, Humecu insan-bilimin analitik safhasının doğal bir sonucudur. Hume'un *EPM*'de bizzat vurguladığı gibi, kendi ahlâk soruşturması "doğru ahlâkla ilgili değil, ahlâkın hakikî köklerine ilişkin bir soruşturmadır."⁵ Bu soruşturma filozofumuzun felsefî psikolojisinden ötürü natüralist bir nitelik taşır ve muhtelif erdemlere ve erdemli karakterlere ilişkin değerlendirilmelerimizi bizde haz ve memnuniyet duygusu uyandıran ve mutluluk, doyum, fayda, faydalılık gibi insanî iyiliğimiz ve refahımızla ilişkili terimlerle izah eder.

Böylece Humecu ahlâkta bizim doğruluğundan bahsedebileceğimiz tek şey, ahlâkî bir görüşün içeriği değil, hepimizin belli şeylere ilişkin ortaya çıkış mekanizmasını tutkuların, sempatinin, ahlâk duygumuzun ve haz ve acı ilkesinin belirlediği ahlâkî bir görüşe sahip olduğumuz olgusudur. Bu bakışın politik düzlemdeki çok önemli bir neticesi, gerek fikirlerimizin, görüşlerimizin ve inançlarımızın gerekse bunlarla yakından bağlantılı olan yargılarımızın mutlak ve kesin doğrular olduklarını ileri sürmemizin zeminini ortadan kaldırarak, onların önemini ve değerini pratikte sağladıkları genel ve sosyal faydayla tartmayı mümkün kılmasıdır. Bu, filozofumuzun insan-biliminin dış dünyanın bilgisinde ve insan eylemliliğinde aklı yetkisizleştiren

SONNOTLAR

Önsöz

- 1 Yardımlı'nın tercümesinin tam künyesi: David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (çev. Aziz Yardımlı) İstanbul: İdea, 1997.
- 2 *Treatise*'in çalışmamızda kullandığımız baskısının tam künyesi: David Hume, *A Treatise of Human Nature* (ed. L. A. Selby-Bigge, Oxford: Clarendon Press, M DCCC XCVI (1892).
- 3 *EHU*'nun çalışmamızda kullandığımız baskısının tam künyesi: David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (çev. Oruç Aruoba), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976.
- 4 *EPM*'nin çalışmamızda kullandığımız baskısının tam künyesi: David Hume, *Enquires* (ed. L. A Selby-Bigge), Oxford: Clarendon Press, 1902.
- 5 David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* (edited by Tom L. Beauchamp) Oxford: Oxford University Press, 1998.
- 6 *EMPL*'nin çalışmamızda kullandığımız baskısının tam künyesi: David Hume, *Essays Moral, Political and Literary* (edited and a Foreword, Notes, and Glossary by Eugene F. Miller), Indianapolis: Liberty Fund, 1985.

Birinci Bölüm

- 1 Russell Hardin, *David Hume: Moral and Political Theorist*, Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 3.
- 2 R. Hardin, *a.g.e.*, s. 3.
- 3 R. Hardin, *a.g.e.*, s. 1.
- 4 Montgomery Belgion, *David Hume*, Londra: Longman Group, 1965 s. 7.
- 5 akt. M. Belgion, *a.g.e.*, s. 7.
- 6 Immanuel Kant, *Prolegomena* (çev. İoanna Kuçuradi-Yusuf Örneke), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı, 2002, s. 7.
- 7 Bertram Laing, *David Hume*, Bristol: Thoemmes Antiquarian Books, 1990, s. 11.
- 8 Frederick Copleston, *A History of Philosophy Cilt 5 Hobbes to Hume*, Kent: Burns&Oates, 1. ed. 1959, s. 354.
- 9 Frederick Whelan "The Scottish Enlightenment", *Handbook of Political Theory* içinde (ed. Gerald G. Gaus ve Chandran Kukathas), Londra: SAGE, 2004, s. 361.
- 10 Alexander Broadie, *Scottish Philosophy: a New Perspective on the Enlightenment*, Edinburgh: Polygon, 1990 s. 1 (Broadie'nin muhteşem dörtlül arasında zikrettiği diğer filozoflar Francis Hutcheson, Thomas Reid ve Adam Smith'tir).
- 11 Letwin'e göre 18. Yüzyıl'dan itibaren Britanya politik düşüncesini derinlemesine etkileyen Hume dışındaki diğer üç filozof ve düşünür Jeremy Bentham, John Stuart Mill ve Beatrice Webb'tir. Bkz. Shirley Robin Letwin, *The Pursuit of Certainty*, Cambridge: Cambridge University Press, 1965 ss. 1-11.
- 12 S. R. Letwin, *The Pursuit of Certainty*, s. 3.
- 13 R. Hardin, *David Hume: Moral and Political Theorist*, s. 1.
- 14 John Rawls'ın *Lectures on the History of Moral Philosophy ve Lectures on the History of Political Philosophy* başlıklı kitaplarının her ikisinde de yer alan yegâne filozof David Hume'dur.
- 15 F. A. Hayek, *The Trend of Economic Thinking*, Indianapolis: Liberty Fund, 2009, s. 104.
- 16 Knud Haakonssen, "Hume's Political Theory", *The Cambridge Companion to Hume* içinde (ed. David Fate Norton), Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 211.
- 17 Copleston, *A History of Philosophy Cilt 5 Hobbes to Hume*, s. 354.
- 18 Eugene F. Miller, "Introduction", *David Hume, Essays: Political, Moral, Literary* içinde (ed. Eugene F. Miller), Indianapolis: Liberty Fund, 1985, s. xi-xvii.
- 19 R. Hardin, *David Hume: Moral and Political Theorist*, s. 2
- 20 N. McArthur, *David Hume's Political Theory*, Toronto: Toronto University Press, 2007s. 4.
- 21 N. McArthur, *a.g.e.*, s. 4.

DİZİN

A

- Aberdeen (İskoçya) 77
açgözlülük 55, 214, 359, 371, 407, 504
adalet dağıtıcı 65, 288, 345, 440
düzen olarak adalet 40, 347, 433, 440, 448, 452, 460, 469, 554
ilkeleri 337, 368, 398, 401, 410, 431, 435, 441, 446–452, 470, 488
kuralları 323, 330, 341, 371–373, 376, 383, 402, 414, 430, 434, 444–450, 456, 487
sübjektif ve objektif koşulları 335–340, 347
Addison, Joseph 77, 85
âdil gözlemci 264, 268–270, 380
ahlâkî ayrımlar 208, 266
ahlâkî duygular 51, 63, 80, 235, 266, 271, 275, 279, 283, 305, 377, 380, 397, 541, 546, 549
ahlâkî erdemler 63, 375, 386
ahlâkî kınama 325
ahlâkî kognitivizm 280
ahlâkî konativizm 280
ahlâkî onaylama 325, 343
Aiken, Henry 227, 231, 234
Albee, Ernest 612
alçak gönüllülük 178, 181, 183, 188, 273, 395
Almanya 86, 111
Amerika 81, 354, 405, 463
Amerikan Bağımsızlık Deklarasyonu (1776) 69
Amerikan Federalistleri 47
ampirizm 31–33, 49, 57, 61, 96, 104, 140, 144, 339, 420
anti-rasyonalizm 61, 140, 144, 146, 149, 151, 156, 275, 543, 553
Árdall, Páll 176

Aristoteles 55, 95, 145, 308, 612
 Aristotelesçi birey 95
 Aristotelesçi dostluk sevgisi 250
 Aristotelesçi eylem felsefesi 95
 Aristotelesçi sivik sevgi 152
 Aristotelesçi yurttaşlık sevgisi 152, 250
 Arslan, Ahmet 22, 163, 612
 Aruoba, Oruç 20, 612
 ateşli coşku 509, 513
 A Treatise of Human Nature (Hume, 1740) 19, 33, 38, 58–61, 70, 78, 80, 92, 98, 109, 112, 117, 121, 148–150, 154–157, 161, 167, 175, 177, 198, 209, 230, 234, 271, 288, 300, 303, 330, 347, 376–379, 382, 388, 428, 432, 434, 444–447, 454, 469, 479, 518, 522, 531, 541, 545–548, 611
 Avrupa 74, 86, 229, 354, 477, 490, 498, 508, 514, 523, 525, 535
 Avustralya 354
 Avusturya İktisat Okulu 48
 ayaklanma 65, 470, 475
 Aydınlanma 36, 40–48, 66, 71, 77, 115, 120, 140, 295, 518, 547, 552. *Ayrıca bkz* İskoç Aydınlanması
 azim 208, 386

B

Bacon, Francis 49, 140
 Baille, James 121, 612
 barbarlık 383, 461
 basiret 56, 385, 482, 513
 basit ideler 132
 Bay, Christian 119, 612
 Bayle, Pierre 77, 159, 162
 Beauchamp, Tom L. 20, 381, 612
 beceriklilik 385

Beebee, Helen 123, 612
 Belgion, Montgomery 30
 Bentham, Jeremy 32, 53, 102
 Berg, Maxine 88–91, 612
 Berkeley, George 30, 85
 bilgelik 145, 204–207, 210, 220, 496
 bilgi ve çalışkanlık 533
 bireysel çıkar 83, 380, 549. *Ayrıca bkz* kişisel çıkar
 Biro, John 107
 Borsay, Peter 90, 612
 Brahe, Tycho 49
 Bricke, John 612
 Bristol 84, 89
 Britanya 415, 420, 424, 477, 480, 490, 496–499, 502, 505–510
 Britanya Anayasası 477, 498, 505
 Broadie, Alexander 31, 74–78, 613
 Buckle, Stephen 41, 128, 613
 Bumin, Tülin 613

C–Ç

canlılık 70, 76, 132, 386
 Capaldi, Nicholas 45, 115, 613, 615
 Chisick, Harvey 70, 613
 Cicero 211, 395
 Clarke 77
 Conway, David 47, 613
 Copleston, Frederick 31, 33, 613
 Cousteres, Baron des 162
 cömertlik 209, 239, 317, 334–336, 340, 382, 387
 Crousaz, Jean–Pierre de 152
 çalışkanlık 190, 210, 308, 385
 çıkar gözetmezlik 387
 çıkar partileri 505
 çıkar politikası 505
 Çiğdem, Ahmet 613
 çok-tanrıcılık 216–218

D

- dağıtıcı adalet 65, 287, 345, 440
 d'Alembert, Jean le Rond 42
 Darwin, Charles 544
 Deleuze, Gilles 112, 131, 136-139,
 225, 259-266, 288, 300, 327,
 333-336, 359, 436, 613
 deneyimsel akıl yürütme 122
 deneyimsel bilgi 120, 158
 deneysel akıl yürütme 161
 Descartes, René 141-143, 152, 613
 Kartezyen akıl 141
 Diderot, Denis 42
 dikey sosyal hareketlilik 91
 dikkatlilik 386
 dinî hoşgörü 76
 dinsel fanatizm 203, 218
 direnme hakkı 422, 473, 489
 doğa durumu 331-333, 339, 342,
 405-408, 479
 doğal haklar 147, 159, 312
 doğal hukuk 55, 147, 308, 310, 376,
 446, 449
 dostluk 76, 97, 203, 209, 220, 239,
 244, 246, 250, 258, 376, 383,
 387, 397
 Dryden, John 77
 Dunn, John 613
 dürüstlük 185, 210, 324

E

- Edinburgh (İskoçya) 77
 Edward, I. 466
 Edward, VI. 468
 ekonomik ilişkiler 65, 303-305, 316,
 329, 340, 360, 366, 368,
 375, 398, 401, 406, 410, 414,
 437-439, 521, 530, 545
 eksik haklar 317

- eksik ödevler 310, 317
 eksiksiz haklar 317, 376
 eksiksiz ödevler 312, 316
 Emerson, Roger 614
 Endüstri Devrimi. *Bkz* Sanayi/En-
 düstri Devrimi
*Enquiry Concerning the Human Un-
 derstanding* [EHU] (Hume,
 1748) 20, 42, 61, 132, 149,
 479, 519, 613
*Enquiry Concerning the Principles of
 Morals* [EPM] (Hume, 1751)
 20, 53, 234, 271, 273, 282,
 305, 338, 377, 382, 438, 442,
 444, 446, 449, 455, 460, 542,
 546, 549, 612
 Epikuros 162, 211
 erdemler
 doğal erdemler 37, 64, 117, 151,
 209, 265, 271, 296, 304, 308,
 310-321, 326-328, 336, 366,
 383, 428, 433, 542, 544, 547,
 551
 sunî erdemler 37, 52, 63, 117,
 151, 265, 267, 271, 283, 296,
 301-305, 308-328, 343, 376,
 383, 398, 551
 erdem teorisi 54-57, 296, 305, 307,
 550
 Erdoğan, Mustafa 614
Essays: Political, Moral, Literary
 [EPML] (Hume, 1752) 20, 33,
 49, 58, 71, 81, 497, 520
 etkileşimli eylemler/fiiller 345, 351

F

- fanatiklik/fanatizm 49, 203, 218,
 291, 509-516
 faydacılık 49-54, 57, 272, 444
 psikolojik 57
 felsefî teizm 215, 219
 Filmer, Robert 483

Finlay, Christopher J. 21, 58, 66,
77–80, 83–91, 95–97, 110,
112, 125, 130, 150, 157–161,
167–175, 179–196, 222, 224,
228, 233, 237, 244–256, 288,
300–304, 329–333, 340–342,
367–379, 382, 386, 390–396,
430–432, 473–475, 482–490,
520–531, 534–537, 544, 614

Forbes, Duncan 21, 39, 74, 98–101,
230, 233–235, 433, 442, 443,
498, 507, 550, 614

Fransız Devrimi (1789) 116

fren ve denge sistemi 492, 493, 495

G

garez 193, 228

Gaskin, J. C. A. 215, 518

Gassendi, Pierre 162

Gay, Peter 40, 614

gelenek 41, 44–48, 56, 72–75, 93, 95,
159, 162, 188, 252, 316, 334,
376, 395, 415, 417, 420, 449,
476, 478, 482–484, 494, 512,
523, 536, 545, 550

genel çıkar 53, 267, 273, 312,
322–324, 369, 406, 431, 444,
505. *Ayrıca bkz* kamu çıkarı

genel fayda 54, 319, 328, 345, 360,
428

genel hukuk kuralları 338

genel iyilikseverlik 324, 339, 383,
435

genel yasalar 40, 54, 452, 457–469,
491, 495–497

genel yasalar sistemi 491

Gill, Michael 242, 614

girişimcilik 385

Glasgow (İskoçya) 77

Goethe, Johann Wolfgang von 42

görgü kuralları 77, 392–395

Gray, John 47, 73, 614

Grotius, Hugo 147, 613

gurur 55, 79, 94, 150, 178–198, 202,
214, 224, 234, 240, 254, 302,
312, 342, 378, 388–395, 511

aşırı gurur 390

güçler ayrılığı 480, 497

güvenlik 65, 176, 199, 213, 228, 331,
354, 373, 376, 403, 411, 430,
432, 434, 436, 451, 460–464,
468, 486–489, 495, 501, 508,
530, 539

H

Haakonssen, Knud 33, 102, 322–326,
331, 509–511, 614

hâfıza 125, 129–136, 143, 164, 166,
179, 185

hakikî teizm 215

hakkaniyet 311, 326, 382

hakkaniyet yasaları 189

halk dini 219, 220. *Ayrıca bkz* hurafe

Hardin, Russell 21, 29, 32, 35, 49,
54–56, 59, 100, 117, 148, 171,
226, 266, 270–274, 279–281,
284–288, 294, 296, 305, 308,
313, 316, 339, 343–346,
349–358, 368, 374, 397, 402–
415, 419, 431–441, 453–455,
470–475, 503–507, 518–522,
528, 540–543, 548–551, 614

Harris, Ian 613

haset 175, 193, 228, 249

hayâlgücü 124, 129–137, 142,
162–166, 180, 185, 217,
231–234, 255, 341, 360, 368,
386, 442, 454, 511

Hayek, Friedrich von 21, 32, 48, 102,
111–118, 140, 453, 456, 459,
543, 614

hayırhahlık 308, 334, 382

hayirseverlik 209, 230, 308, 312

Hägry, Matti 614
 haz ve acı ilkesi 52, 221, 305, 366,
 388, 542
 haz ve acı mekanizması 51, 114,
 118, 150, 152, 154, 163, 179
 haz ve fayda ilişkisi 305, 377
 Hıristiyan ahlâkı 57, 178, 391
 hırs 175, 214, 219, 224, 289, 307,
 387, 394, 504, 526
 hırslarını 477
 Hiskes, Richard 53, 440–452, 615
History of England (Hume, 1754–62)
 20, 33, 43, 71, 86, 98, 466,
 479, 488, 497, 517, 611
 Hobbes, Thomas 35, 49, 50, 55, 74,
 110, 141, 159, 162, 228, 242,
 300–302, 308, 344, 389, 391,
 397, 402–404, 408, 471, 483,
 507, 543, 613, 615
 doğa durumu 405, 407
 sosyal sözleşme 402
 Home, Henry 77
 Home, Joseph 69
 Horatius 162
 horgörü 225, 389, 512
 hoşgörü 16, 23, 508, 517
 hoşgörülükleri 510
 hurafe 178, 219, 449, 509–516
 Hutcheson, Francis 78, 85, 110, 153,
 159–161, 200, 211, 225, 242,
 615
 hükümet
 barbar hükümet 459, 463
 cumhuriyetçi hükümet 484, 492
 medenî hükümet 59, 319, 459,
 464, 491, 496, 498, 516
 hükümete direnme 65, 470–474
 hükümete itaat 307, 410, 412, 431,
 473, 480
 hükümete sadakât 308, 355, 360,
 413, 422, 489
 hükümetin işlevi 355, 432, 545
 hükümetin kökeni 46, 59, 63, 213,

303, 360, 402, 408, 414, 425,
 428, 431, 470, 545
 hükümetin nihâî amacı 412
 hükümete sosyal düzen 408

I-i

ılımlılık 56, 174, 199, 209–212, 220,
 312, 385
 Immerwahr, John 21, 200–205,
 208–210, 219, 615
 ırkçılık 506
 idea ilişkileri 123, 138, 144, 146
 ihtiras 224, 509
 iktisadî ilişkiler 48, 61, 240, 304,
 332, 546
 ilerleme ideolojisi 96, 97
 ilke partileri 506
 ilke politikası 504
 İngiliz Şehir Rönesansı 90
 İngiltere 60, 70–73, 77–89, 92–94,
 98–104, 352, 420, 424, 466,
 483, 494, 498, 504, 508, 515,
 536, 553
 insan-bilimi 21, 38, 39, 50, 61, 63,
 93, 103, 107–123, 127–131,
 139, 149, 154, 157, 165–170,
 177, 215, 225, 235, 257,
 274–276, 289, 301, 308, 432,
 509, 540, 542, 544, 547–552
 insan doğası bilimi 34, 39, 49, 58, 93,
 103, 551
 insan doğasının genel ilkeleri 377
 insan eylemliliği 37, 39, 44, 46,
 50–53, 58, 61–64, 75, 79, 94,
 98–101, 110–117, 121, 127,
 129, 140, 149–154, 157–167,
 171–179, 191, 194–196, 199,
 202, 212, 221–224, 235, 253,
 259, 275–290, 295, 299, 304,
 365, 388, 509, 526, 541, 551,
 553

- insanlık 43, 109, 210, 224, 230, 234, 263, 283, 308, 324, 362, 377, 383–385, 406, 429, 435, 477, 533, 546
- insanlık duygusu 43, 230, 234, 263, 378, 383, 534, 546
- insanlık sevgisi 324
- irade özgürlüğü 158, 172, 475
zorunluluk sorunu ve 172
- İskoç Aydınlanma çevresi 69, 73, 75
- İskoç Aydınlanması 16, 31, 41, 60, 69, 71–78
- İskoç sosyal gelişme teorisi 73
- İskoçya 31, 60, 69, 70–77, 80, 85, 89, 95, 424
- İsviçre 80, 501
- işbirliği 207, 214, 229, 251, 329–332, 342, 345, 351, 367, 372, 405, 407, 434, 504
- İtalyan şehir devletleri 80
- iyilikseverlik 230, 308, 322–325, 334, 339, 377, 379, 382–388, 435
- iyi terbiye 392–395
- izlenimler
basit izlenimler 127
karışık izlenim 127, 135
- izlenimler ve ideler 125, 157, 166, 182
-
- J**
- Jakobenizm 506
- Jefferson, Thomas 42
- Jones, Peter 615
-
- K**
- kadirbilirlik 387
- kamu çıkarı 313, 323, 503
- kamusal mal teorileri 415
- Kant, Immanuel 30, 42, 46, 111, 144–147, 418, 441, 615
- kanun hâkimiyeti 295, 465, 477–482, 487, 499
- kararlılık 187, 208, 386
- kararsızlık 386
- karma partiler 506
- Katoliklik 514
- kendini beğenme 178–181, 199, 240, 379, 388, 390, 392
- kendini beğenmişlik 178, 185–198, 257, 377
- kendini küçük görme 94, 175, 178–199, 224, 241, 254, 257, 377–379, 388, 512
- keskin milliyetçilik 506
- kibir 175, 186, 192, 390
- kişisel çıkar 173, 239, 322, 505
- kişisel ve özel özgürlük 489
- kolektif eylem 222, 346, 351, 409
- komünizm 506
- konvansiyon 16, 37, 64, 188, 213, 228, 265, 296, 314, 323, 327, 335, 340–367, 376, 393, 397, 401, 405, 408, 424, 434, 436, 439, 447, 451–454, 457, 476, 490, 543, 549, 551
- koordinasyon 346, 349, 350, 358, 397, 402
geniş ölçekli 346, 351
küçük ölçekli 346, 406
- koordinasyon bağlamları 352
- koordinasyon problemi 346–358, 405, 452
- Kopernik, Nikolas 38
- kozmpolitizm 76
- kökensel tutkular 176
- kötü niyet 150, 175
- kurucu rasyonalizm 116, 140
- küçük toplum 406–409, 439
- küçümseme 63, 79, 94, 175, 199, 238, 241, 243, 248, 258, 388
- Kyros 436

L

- Laing, Bertram 31, 51, 100, 152–156, 222, 310
- Laing, B. M. 615
- La Mettrie, Julien Offray de 42
- Langford, Paul 88, 615
- Laursen, John C. 615
- Letwin, Shirley R. 21, 32, 57, 205, 215, 290–295, 374, 547, 615
- Lewis, David 349, 353
- Livingston, Donald 43, 96, 164, 352, 358, 476–482, 487, 543, 553, 615
- Locke, John 30, 35, 46, 65, 74, 77, 89, 101, 108, 125, 140, 147, 158, 415–425, 441, 449, 471, 482, 507, 553
- rıza 416
- sözleşme/sözleşmecilik 98–101, 104, 402, 416, 428, 472
- Lovejoy, Arthur O. 191, 616
- Lucretius 162
- lüks 81, 84, 89–91, 198, 386, 521, 524, 528, 530, 534, 536
- lüks düşkünlüğü 386, 531
- lüksün faydaları 55, 531
- 456–469, 478, 488–497, 502, 507, 515–517, 519, 520, 529, 533, 536, 546, 616
- medenî durum 265, 327
- medenîlik 48, 59, 199, 225, 318, 362, 383, 496, 521, 533
- medenî toplum 43, 319, 329, 362, 384, 413, 439, 473, 507, 519, 547
- medenî yasalar 439, 440, 449, 454, 464
- merhamet 175, 209, 267, 312, 317, 382–384, 428, 535
- Millar, John 73
- Miller, David 447, 616
- Miller, Eugene F. 20, 33
- Mill, John Stuart 35, 444
- monarşi
- barbar monarşi 492–497
- medenî monarşi 396, 490, 492, 496–499, 520
- mutlak monarşi 480, 482, 498
- Montesquieu 497
- Moore, James 92, 160–163, 616
- Mossner, Ernest C. 616
- Müller, Jerry Z. 45, 616

M

- Macaulay 482
- MacIntyre, Alisdair 94–97, 616
- Macpherson 97
- Madison, James 463, 492, 503
- Magna Carta 86
- Malebranche 152
- Mandeville, Bernard 55, 80, 85, 110, 140, 159, 180, 183, 228, 254, 395
- Marx, Karl 93
- McArthur, Neil 21, 34, 40, 43, 47, 59, 98, 224–227, 232, 383,

N

- Natural History of Religion 20, 43, 178, 611
- natüralizm 49–51, 54, 57
- Nazizm 506
- nefret 63, 79, 94, 127, 150, 175, 178, 182, 199, 202, 224, 234, 238, 241–244, 248, 257, 307, 376–379, 388–390, 506
- Newton, Isaac 38, 131, 140
- NHR (The Natural History of Religion, Hume)* 43, 215, 216
- non-rasyonalizm 140, 144
- Norton, David Fate 616

O

orijinal sözleşme 33, 102, 418–424
 ortak çıkar duygusu 361
 ortak değer teorileri 415
 oyun teorisi/kuramı 344
 Oz–Salzberger, Fania 74, 616

Ö

ödev duygusu 321
 özenlilik 385
 özgür irade doktrini 173
 özgürlükçü hükümet 432, 480–486,
 490, 508

P

Paine, Thomas 42, 373
 Palonen, Kari 617
 Patterson, Edwin Wilhite 147
 Penelhum, Terence 150, 175, 195,
 200, 205, 286, 617
 Pitson, Tony 617
 politik/siyasî ilişkiler 64, 194, 240,
 303, 328, 348, 360, 376,
 398, 409, 428, 431, 521, 530,
 541–546
 politik toplum 86, 213, 351, 368, 372,
 411, 413, 426, 479, 488, 490,
 500, 528
 Polonya 80, 536
 Pope 77
 pratik akıl 171, 285, 294, 416
 pratik muhakeme 95, 130, 169, 285
 Price 482
 Pufendorf, Samuel von 147, 316

R

Ramsey, Allan 77
 Ramsey, Michael 77
 Rankenian Kulübü 77
 rasyonalizm 101, 116, 140, 144, 151,
 274
 Rawls, John 21, 32, 50, 53, 69, 166,
 171, 175–177, 200, 222, 265,
 268, 285, 294, 313, 318–321,
 327, 330, 335, 347, 361, 380,
 416–430, 439, 441, 452, 617
 Reformasyon 75, 84, 508, 509
 rıza 101, 341, 355, 404, 414, 417,
 421–427, 431, 447–450, 455,
 522, 547
 Roma Kilisesi 514
 Rothbard, Murray N. 617
 Rotwein, Eugene 21, 58, 81–85,
 108–112, 289, 521, 529, 551,
 617
 Rousseau, Jean–Jacques 42, 229,
 362–364, 441, 617
 Rönesans 75
 Russell, Bertrand 35

S–Ş

sabır 210, 386
 sadakât 304, 311, 314, 325, 387
 sahiplenmeci/mülkiyetçi bireycilik–
 ten 97
 Sanayi/Endüstri Devrimi 81, 97
 savurganlık 386, 527
 saygı 22, 63, 79, 94, 175, 199, 225,
 228, 238, 241–244, 248,
 253–258, 262, 264, 293,
 301–303, 307, 311, 320, 322,
 326, 377–380, 388, 393, 397,
 426, 429, 484, 520, 525, 530
 saygı ve küçümseme 63, 79, 94,
 175, 199, 238, 241, 248, 258,

- 388, 389
 Schneewind, Jerome B. 306,
 310–312, 315–318, 321, 324,
 343, 617
 sebatkârlık 208, 386
 sebatsızlık 386
 sekülerleşme 48, 178, 219
 Selby–Bigge, L.–A. 19, 20
 sempati ilkesi 227, 255
 sempatik tarafılık 63, 239, 256–268,
 300, 316, 334, 337, 366, 379,
 551
 sempati mekanizması 52, 62,
 150–154, 159, 163, 221–223,
 233, 235, 245, 251, 258, 265,
 300, 305, 312, 327, 336, 366,
 378, 388
 sempati ve sosyallik 224
 Shaftesbury (Anthony Ashley–Co-
 oper) 80, 85, 101, 110, 159,
 161, 225, 242, 617
 Sidgwick, Henry 285, 344
 sivik dostluk 376
 sivik hümanizm 152
 sivil toplum 16, 225, 238, 242, 244,
 357, 368, 373–379, 388, 398,
 463, 487, 498, 516, 521, 528
 siyasî liberalizm 417
 Skinner, Quentin 483, 617
 Smith, Adam 31, 56, 69, 73, 78, 507,
 522, 544, 617
 Smith, Norman Kemp 52, 283, 618
 sorumluluk teorisi
 çift aşamalı sorumluluk teorisi
 316
 tek aşamalı sorumluluk teorisinin
 316
 sosyal düzen 21, 27–30, 36–40, 48,
 59, 64, 75, 95, 102, 107, 109,
 117–120, 124, 131, 151, 165,
 174, 176, 199, 213, 219–222,
 225, 230, 289, 296, 301, 308,
 313, 318, 328, 346, 361, 368,
 374, 396–398, 402, 405–409,
 414, 432, 438, 444, 470, 489,
 505, 540, 543, 546, 551
 sosyal ilişkiler 63, 80, 198, 211, 225,
 230, 234, 247–253, 303, 367,
 374, 379, 398, 540, 544, 546
 sosyal kurallar 118–120
 sosyal kurumlar 54, 416
 sosyal rekabet 88, 90
 sosyal seçkinlik 91
 sosyal sözleşme 33, 46, 74, 101–104,
 147, 159, 402, 416–426, 432,
 441, 472
 [sosyal] sözleşmecilik 98, 100, 415,
 416, 426, 428
 Sparta 523, 524, 525
 Steele, Richard 77
 Stephen, Leslie 30, 34
 Stewart, James 46, 179, 516, 553,
 616, 618
 Stoacılar 152, 159–161
 Stoacı akıl ve tutku anlayışı 160
 Stoacı etik kuramı 161
 St. Thomas 147
 Swift 77
 Şanlı Devrim (1688) 34, 80, 84,
 98–101, 416, 420, 424, 477
 şefkat 336, 383, 387
 şehvet 200, 224
-
- T**
- takdir yetkisi 467, 499
 takdir yetkisine 484
 teizm
 felsefî teizm 215, 219
 hakikî teizm 215
 tek-tanrıcılık 218
 tembellik 517, 531
 tevekkül 210
 Thomas, Donald 618
 ticaretin kökeni 522

ticarî kapitalizm 83, 87
 tikel iyilikseverlik 383
 Tory 33–36, 47, 98–104, 149, 416, 419
 Torjizm 34
 trafik konvansiyonu 355
 tutkular
 doğrudan tutkular 175–177, 179, 195–199, 217, 224, 276, 377
 dolaylı tutkular 175, 178, 182, 186, 191–199, 224, 238, 240, 243, 248, 252, 253, 258, 329, 377, 551
 sâkin tutkular 177, 200–214, 220, 234, 278, 286, 541
 şiddetli tutkular 62, 176, 200–208, 211–221, 278, 508, 510
 tutkuların kökeni 166
 tutumluluk 308, 385

U

Uslu, Cennet 618
 uyanıklık 386
 uysallık 209, 311, 382

V-W

Voltaire (François-Marie Arouet) 41
 Waxman, Wayne 618
 Westerman, Pauline C. 449, 618
 Whelan, Frederick 31, 46, 71, 414, 618
 Whig 34, 47, 98–104, 416, 419–421, 477, 482, 484
 Whiggizm 416
 vulgar Whiggizm 99
 Wilkes, John 481
 Wokler, R. 41, 618

Y

yardımseverlik 382, 531
 Yayla, Atilla 543, 618
 yüce gönüllülük 307, 385, 387

Z

zamanda ve mekânda bitişiklik ilkesi 131, 133
 zayıflatılmış deizm 215
 zihnin işleyiş ilkeleri 108